

ЯКИМ БУВ ОДЯГ ЖИТЕЛІВ УКРАЇНИ: ЗГАДКИ ПРО ШАРОВАРИ В ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ XVI ст.

Пропонований невеликий нарис має на меті розглянути дані писемних польських і білоруських джерел XVI ст., де фігурує лексема давньоіранського походження «шаровари», та контекст її вжитку, що проллє світло на існування в той час відповідної реалії матеріальної культури, її побутування у різних суспільних станів Речі Посполитої.

За спостереженнями польського мовознавця, фахівця з історії одягу Марії Борејшо, у цей час дана лексема виглядає як *szarawary, sarawary, szalawary, szarawara*¹. Одним з перших згадав такий вид поясного одягу Віт Корчевський, польський поет, у діалозі якого «*Rozmowy polskie, łacińskim językiem przeplatane*» (1553) селянин примушував свого сина-студента шануватися:

...Zostaw też te szarawary;
Wszak masz jeszcze ubiór stary.
Chodź tak, jako naszy starszy.
A zwłaszcza tu u nas na wsi.
Onym sie to zejdzie jeszcze
Przy dworze, albo też w mieście,
Którzy noszą takie rzeczy,
Chcąc mieć różność od nas kmieci².

Твори Корчевського, які зараховують до драматично-полемічної літератури, цінні відображенням народного побуту³. Письменник, проповідник, богослов і педагог, один із вождів польських лютеран Еразм Глічнер Скететуський у своїй праці «*Książki o wychowaniu dzieci*» (1558) теж згадував шаровари: «...Dobrze iest gdy się ociec nie rad wyda synowi na

¹ *Borejszo M.* Wpływy orientalne w staropolskim słownictwie odzieżowym // *Studia Polonistyczne*. 1992. T. 18/19.1990-1991. S. 80.

² *Korczewski W.* *Rozmowy polskie, łacińskim językiem przeplatane*. 1553. Kraków, 1889. S. 13; *Maciejowski W. A.* *Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajów i zwyczajów*. Peterzburg–Warszawa, 1842. T. III: *Polska i Ruś aż do pierwszej połowy XVII wieku*. Część III: *Polska i Ruś od XIV wieku aż do pierwszej połowy wieku XVII*. Pod względem scen życia, wygód, porządków domu opisana. S. 291-292.

³ *Hahn W.* *Literatura dramatyczna w Polsce XVI wieku*. Lwów, 1906. S. 62-63.

ubiory, a sprawiwszy mu sarawary a karwatkę, (odzienie to iest i lecie i zimie prawie ciężkie) posle go do ludzi na służbę...»⁴.

Відомий веселун, жартівник і потішник, польськомовний поет з Поділля Миколай Рей у творі «Zwierzyniec» (1562) спом'янув шаровари аж двічі. В епіграмі «Mnich» з ними порівнюються торби зажерливого ченця-крутія:

Patrzże na tę bestyją, patrz na łeb strzyżony,
 Patrzże, jakie w nim znajdziesz dziwne zabobony.
 Patrzże, jakie na szyi wiszą szalawary;
 Jedno sie tak ubierał on nasz diabeł stary.
 Patrz wiary, patrz nauki, patrzże nabożeństwa,
 Jesli na wszem nie najdziesz jawnego szaleństwa.
 Ale jeszcze ci więcej byli poszaleli,
 Co ty błazny bogacąc, za święte je mieli⁵.

Слід зауважити, що різноманітні переносні, часом дуже архаїчні значення лексеми *szarawary* у польській мові були присутні й надалі, наприклад, у мові мисливців так позначалася задня частина ведмедя, вовка⁶, що було відгомонам давніх міфологічних уявлень про перевертенство, антропоморфізації цих звірів. В арго ж терміном *szarywary* за принципом подібності називалася кишеня⁷. Тим часом у Реевій епіграмі «Nogi» шаровари є одягом геть бідного чоловіка:

Cóż wżdy czynisz, swiniarzu, z tymi szalawary?
 Utryz boty, boć zgniły, i śmierdząc z nich spary,
 Pocięgni ich ku górze, napołyć spróchniały,
 Napiętki podle nogi, przyszwy odpadały;
 Umyj szłapy, boć na nich błota pełno wszędy,
 Żeby mógł rzepy nasiać, podziaławszy grzędy!

⁴ *Gliczner E.* Książki o wychowaniu dzieci. Kraków, 1876. S. 47; *Maciejowski W.A.* Polska... S. 343; *Wójcicki K.Wł.* Historia literatury polskiej w zarysach. Warszawa, 1859. T. II. S. 317.

⁵ [Rej M.] Mikołaja Reja z Nagłowic Zwierzyniec. 1562 / Wydał dr. W. Bruchnalski. Kraków, 1895. S. 195.

⁶ Słownik języka polskiego, obejmujący: oprócz zbioru właściwie polskich, znaczną liczbę wyrazów z obcych języków polskiemu przyswojonych; nomenklatury tak dawne, jak też nowo w użycie wprowadzone różnych nauk, umiejętności, sztuk i rzemiosł; nazwania monet, miar i wag główniejszych krajów i prowincyj; mitologię plemion słowiańskich i innych ważniejszych, tudzież oddzielną tablicę słów polskich nieforemnych z ich odmianą / Do podręcznego użytku wypracowany przez A. Zdanowicza, M.B. Szyszkę, J. Filipowicza, W. Tomaszewicza, F. Czepielińskiego i W. Korotyńskiego, z udziałem B. Trentowskiego. Wilno, 1861. Część II: P–Ż. S. 1617.

⁷ *Kurka A.* Słownik mowy złodziejskiej. Lwów, 1899. S. 23.

Jakoż ma ta bestya w tym plugastwie usnąć? –
Ale to wszystko rozkosz piwem łeb zamusnąć!⁸.

Ще раз шаровари як предмет одягу фігурують у польській літературі знову завдяки Миколаєві Реєві та його «Figlikam albo rozlicznych ludzi przypadkam dworskim» (1574). Там описується звичайний собі чоловік у шароварах, якого було викрито як вовкулаку через наявність хвоста, а підгледіла його маленька дівчинка:

Jedney paniey pokąsał, wilk w oborze Owce,
Woyt powieda: Wilkołek, niech mowi kto chce.
Słyszę ma ogon by wilk, a iako chłop godzi,
Dziewczątko też maluczkie za macierzą chodzi.
Potym drugi przyiechał, miał złe szalawary,
Y powiesił przez ławkę ogon wilczy stary.
Dziewczę zażrzy pod ławkę, mamie ukazała,
Mowiąc: iż to wilk siedzi, by siuty schowała⁹.

Це типова для народних бувальщин історія, як до дівчат під виглядом звичайнісіньких хлопців завітали сповнені лихих намірів демонічні істоти, і лише маленька дівчинка помітила в них якусь особливість, що їх виказувала, й порятувала інших. У вовкулак такими ознаками, за уявленнями середньовічних поляків, були волохата шерсть і хвіст. Міхал Лучинський¹⁰ відзначає таке уявлення і в поета Берната з Любліна¹¹.

Польська барокова література дає прямі вказівки й на те, що шаровари масово носила військова верства суспільства, зокрема, козаки. Йоахім Бельський, видрукувавши книжку свого батька Марціна Бельського «Sjem niewieści» (1565), навів у ній вірш, в якому в уста героїні Констанції було вкладено такий заклик до лицарства брати зброю й панцирі та вдягати шаровари, щоб розбити татар:

Nuże, nowi, stateczni rycerze,
Bierzcie na się zbroje i pancerze;
Ubrawszy się z lukiem w szarawary,
Jedźcie skokiem, porażcie Tatary!
Ale patrzcie pogody i czasu,
By nie był gon za wami po lasu:

⁸ [Rej M.] Mikołaja Reja z Nagłowic Zwierzyniec... S. 272.

⁹ Rej M. Mikołaja Reja z Nagłowic Figliki dla uczczenia czterechsetnej rocznicy urodzin autora wydał w podobiznie W. Wittyg. Kraków, 1905. S. 62; *Idem*. Figliki / Wstęp J. Krzyżanowskiego. Opracowanie M. Bokszczanin. Warszawa, 1970. S. 72.

¹⁰ *Łuczyński M.* Sarmata i demony: obraz demonologii ludowej w polskiej literaturze przedromantycznej // *Pamiętnik Literacki*: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej. Warszawa, 2011. T. 102. Z. 4. S. 234.

¹¹ *Biernat z Lublina*. Wybór pism / Opracował J. Ziomek. Wrocław, 1954. S. 28.

Rzeczonoby, iż nowi Kozacy
 Rozpierzchli się w lasy nieboracy.
 Na wielkie się tu rzeczy sadzicie,
 Zda mi się, śmiech z siebie uczynicie.
 Nie dało wam tego przyrodzenie,
 Byście miały rycerskie ćwiczenie¹².

Оскільки далі в промові лицарі звуться козаками, то польські вчені ще з першої половини XIX ст. розглядали цей уривок як свідчення того, що оздобою українського козацького строю тих часів були широкі шаровари¹³.

Як одяг плотогона змальовував шаровари польський поет Ян Кохановський у своїх віршованих «Fraszках» (1584) – в розділі «O flisie»:

Ze Gdańska Flis wędrując, gdy sobie nadchodził,
 Stał w wsi do karczmy, aby się ochłodził.
 Ale miasto ochłody jeszcze się zapalił:
 Bo mu Kupido młodą gospodynią schwalił.
 Więc każe piwa nosić: a gospodarz baczy,
 Ze mu do żony z wiosłem Flis przymierzać raczy.
 Da pokoy: za gościów grosz miło mu się napić,
 Nie każe się do łoża gospodynicy kwapić.
 Flis ma swą rzecz na pieczy, a gospodarz nie mniej:
 Słuchayciesz kto tu sztukę wyprawi foremniey.
 Kiedy gospodarz nie mógł już przesiedzieć Flisa,
 Nie tu, pry, łąać: wzniowszy gźła i nakryłdłonią cisa.
 Usnął, ściany się wsparszy: Flis ku paniey godzi,
 Oney też nie od tego, ręka tylko szkodzi.
 Namnieysza to (rzecze Flis) także między spary,
 W grosz ugodził, dobywszy krzoski z szarawary¹⁴.

Пародіюючи заповіт шляхтича, польський поет і секретар короля Сигізмунда II Августа Мельхіор Пудловський у своїй збірці з такою ж назвою «Fraszki» (1587) писав:

A te zasię płocienne piękne szarawary
 Daycie je do Minerwy kaznodziei w dary¹⁵.

¹² *Wójcicki K. Wł.* Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej z rękopisów i dzieł najrządowych. Warszawa: drukarnia Rząd. przy Kom. Rząd. Sprawiedliwości, 1856. S. 379; *Klonowicz F.-S.* Dzieła. Kraków, 1829. T. I. S. 83-84.

¹³ *Maciejowski W.A.* Polska... S. 334.

¹⁴ *Kochanowski J.* Dzieła polskie / Edycja T. Mostowskiego. Warszawa, 1803. T. II. S. 388.

¹⁵ *Wierzbowski T.* Melchior Pudłowski i jego pisma. Warszawa, 1898. S. 83.

Про шаровари говорив і відомий польський поет Себастьян Фабіан Кльонович, давши опис ошатного вбрання плотогона у поемі «Flis, to jest Spuszczanie statków Wisłą i innymi rzekami do niej przypadającymi» (1595).

W szerokiej krajce, pięknej, przekobiałej,
Z nowym przysiekiem, w magierce zuchwałej,
Czupryna k'rzeczy, biała szarawara:
Kto idzie? Wara.
Tak się staw ojcu i macierzy starej,
Wesoło, szatno, i szumno bez miary,
Oddaj rodzicom gościniec nię boże,
Jaki być może.
A Zochnie daruj gdański pas puklasty,
Na odświętni kształ, muchajer ceglasy.
Niechaj tabinu, niechaj jadamaszku
Snotliwę Staszku¹⁶.

Особлива цінність поеми Кльоновича полягає в реалістичності народних костюмів, що дає певне уявлення про одяг польського селянина XVI ст.¹⁷ Те, що йшлося саме про широкі штани, підтверджував його ж римований правничий трактат «Worek Judaszów to jest złe nabycie majątności» (1600):

J przywiley bez tego iest iako maskara,
Wszystkim się przyda: jako perska szarawara¹⁸.

Шаровари, як вид чоловічого поясного одягу, згадуються у творі так званої «плебанської» поезії Речі Посполитої – анонімній рибалтівській поемі «Albertus z Woyny» (1596), герой якої, слуга ксьондза, вирушає воювати на Поділля:

Jednak wiesz co, trzebaby tę sukienkę kusą
Porzucić, bo w statecznych szatach chodzić muszą,
Co przy kościele służą: ktemń masz wytarte
Szarawary, co gorsza, szpetnie w tyle zdarte. `
Trzebaćby sprawić iednoradok iaki,
Coby był za kolana, albo giermak taki
Jakiś na woynie zgubił, naydzie na Wendecie
W Krakowie, iedno trzebaby co mieć w kalecie¹⁹.

¹⁶ Klonowicz F.-S. Dzieła, z popiersiem autora. Lipsk, 1830. S. 96; Gołębiowski Ł. Ubiorzy w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych: sposobem dykcyonarzy ułożone i opisane. Warszawa, 1830. S. 32; Maciejowski W. A. Polska... S. 329-330.

¹⁷ Czernik St. Pięć wieków doli chłopskiej w literaturze XII–XVI wieku. Materiały i szkice. Warszawa, 1953. S. 314.

¹⁸ Klonowicz F.-S. Dzieła. Kraków, 1829. T. I. S. 71.

Варто згадати, що 1587 р. на сейм гетьман реєстрових козаків Ян Оришевський, уродженець Белзького воєводства, прийшов вбраний «ро греску», тобто по-православному. Він виклав свої заслуги й попрохав про оплату та винагороду. Доки розглядали його писемне прохання, Оришевський «siadł między rany na ziemi po turecku»²⁰. За справедливим зауваженням дослідників, він нізачо не зміг би так всістися, якби мав на собі вузькі обтислі штани.

Важливо також, що на кінець XVI ст. цілком формується уявлення про особливий козацький стиль одягу, причому окремих від турецького, татарського й перського, а також від російського та італійського. Цей спосіб вдягатися був привабливим для шляхтичів. Польський поет та панегірист, надвірний стольник короля Сигізмунда III Вази, Анджей Збилтовський так описує в поемі «Żywot szlachcica we wsi» (1597) одяг деяких представників польської шляхти:

...bo z mężów przykłady
I powód samych taki ony mają rady.
Bo jedni po turecku, drudzy perskim strojem,
A drudzy po tatarsku, inszy włoskim krojem,
(Mnie się takie figury nic nie podobają,
Bo coś w sobie za znaki podejrzone mają),
Inszy kozackim strychem, po moskiewsku drudzy;
Więc jednako panowie jako i ich służdy.
Ów sobie dał urobić kabat, porzezany,
Ten pludry jako wory, ten zaś przeszywany
Telej, drugi delią włożył osieczoną,
Właśnie jako kiedy gęś puści podskubioną...²¹.

Слід порівняти це свідчення зі згаданим у ректора Острозької академії Герасима Смотрицького (1587) звичаєм голити волосся на голові «по казацку», що протиставлялося іншим зачіскам і передбачало носіння вусів²². Козацький спосіб носити волосся вже був загальновідомим і узвичаєним, не потребуючи пояснень. Тобто в суспільстві Речі Посполитої на кінець XVI ст. однозначно існувало чітке уявлення про певну сукупність зовнішніх ознак, властиву саме для козаків.

¹⁹ *Kraszewski J.I.* Pomniki do historii obyczajów w Polsce z XVI i XVII wieku: wydane z rzadkich druków. Warszawa, 1843. S. 53.

²⁰ Dyjaryjusze sejmowe r. 1587. Sejmy konwokacyjny i elekcyjny / Wydał dr. A. Sokołowski. Kraków, 1887. S. 33.

²¹ [Zbylitowski A. i P.] Niektóre poezye Andrzeja i Piotra Zbylitowskich (z wiadomością o autorach i pismach ich) / Wydanie K. J. Turowskiego. Kraków, 1860. S. 7-8.

²² *Мальшевский И.* Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. Киев, 1872. Т. 2. С. 130.

У цей же час шаровари фіксуються на території сучасної Білорусі у такій незалежній категорії джерел, як господарчі документи та судові акти земського суду. У нещодавно опублікованому звіті управителя маєтку Озерниця, що на Гродненщині, своєму панові Іванові Горностаю 1553 р. згадуються «шаравары» лундського, себто англійського сукна, причому управитель віддав міщанинові Скочкові Жуку «2 бочки жита за тые шаравары»²³. Відомий історичний документ 1557 р. про те, як у білоруса Янка Ленковича з Гродна, разом з іншими речами та предметами одягу, вкрали «шаловары ческого сукна»²⁴. Так само не пощастило того ж року гродненському бояринові Яну Матисовичу, в якого, серед іншого, вкрали «шаловары зеленни простого сукна»²⁵. Тобто це був одяг також шляхтичів і боярської верстви, яка потужно долучилася до формування козацтва.

Не оминали його навіть польські королі. Вже перший польський етнограф Лукаш Голембійовський, завдяки відомому меценатові і колекціонерові старожитностей Титусові Дзялинському, звернув увагу на документи королівського двору, згадавши, зокрема, про шаровари в гардеробі короля Сигізмунда II Августа²⁶. Дійсно, шаровари значаться у видатках цього правителя 1564 р.: «A labore ssalawarow et tibialium parvorum», «A cuthnerowania 2 staminum panni celestinu Kambergensis, ex qur facta tibialia ssal(a)wary Regiae Mti et 7 personis»²⁷.

Польські історики одягу відверто кажуть, що у випадку шаровар йдеться саме про «широкі штани», «довгі широкі штани з легкої шовкової або бавовняної тканини»²⁸. Безперечно, помилковим є припущення, за яким слово «szarawary» запозичене в польську з угорської мови²⁹, бо в

²³ Сліж Н.У. Справаздача ўрадніка маёнтка Азярніца гаспадару Івану Гарнастаю аб сельска-гаспадарчых працах (1553–1555) // *Studia Historica Europae Orientalis*. Исследования по истории Восточной Европы: научный сборник. Минск, 2013. Вып. 6. С. 271, 277.

²⁴ Акты, издаваемые Виленскою комиссиею. Вильна, 1894. Т. XXI: Акты Гродненского земского суда. С. 168.

²⁵ Там же. С. 232.

²⁶ *Golebiowski Ł. Ubiory w Polsce...* S. 19.

²⁷ *Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce / Wydał A. Chmiel. Kraków, 1911. T. I: Rachunki dworu królewskiego 1544-1567.* S. 204, 232.

²⁸ *Borejszo M. O kilku orientalizmach w staropolskim słownictwie odzieżowym // Dwór mający w sobie osoby i mózgi rozmaite: Studia z dziejów literatury i kultury. Poznań, 1991.* S. 100; *Biedrońska-Słotowa B. Polski ubiór narodowy zwany kontuszowym: dzieje i przemiany opracowane na podstawie zachowanych ubiorów zabytkowych i ich części oraz w świetle źródeł ikonograficznych i literackich. Kraków, 2005.* S. 359.

²⁹ *Brückner A. Wpływy języków obcych na język polski // Język polski i jego historia, z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich. Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków, 1915. Część I.* S. 145; *Jodłowska-Wesołowska D. Od słowa do słowa. Warszawa, 1966.* S. 97;

угорській мові аналогічний термін *salavari* фіксується набагато пізніше, ніж у польській і білоруській, – лише в 1585 р.³⁰, тож, швидше, саме воно було запозиченням з польської, сербської, чеської, хорватської чи української³¹.

Отже, писемні польськомовні й білоруськомовні джерела XVI ст., що містять велику кількість даних для історії костюма, фіксують лексему «шаровари» на позначення широких штанів. Це поезія, драми, педагогічні трактати, судові акти, рахунки. Шаровари фігурують у них як звичайний буденний поясний одяг – не екзотичний, не комічний, властивий різним прошаркам суспільства Речі Посполитої. Їх носили селяни, бояри, українські козаки, шляхта, навіть монархи, отже, вони траплялися дешевші й дорожчі. Це не був якийсь завжди коштовний і тому зовсім рідкісний, унікальний предмет одягу. Судячи з усього, у XVI ст. шаровари вже виступали невід'ємною частиною козацького вбрання. Про них говориться як про річ загальновідому, що сама собою не вирізняє того чи іншого героя художнього твору з-поміж інших. Зрозуміло, що засвоєння лексеми й предмету одягу відбулося набагато раніше, щоб до них усі звикли й вони не потребували пояснень.

Kania St., Tokarski J. Zarys leksykologii i leksykografii polskiej. Warszawa, 1984. S. 141; *Wolosz R.* Wyrazy węgierskie w języku polskim // *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest, 1989. T. 35. S. 304.

³⁰ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára / Főszerkesztő B. Loránd.* Budapest, 1976. 3 Kötet: Ö–ZS. O. 480.

³¹ *Wolosz R.* Wyrazy węgierskie... S. 304.